

дифференціацію, соціально-організаційне многообразие. В статті також содержится аналіз явлення соціальної депривації в середі южно-українського крест'янства.

*Priimak O. N.*

### **Social polystruktura rural population of South of Ukraine of end of XIX – began XX ages.**

In the article open questions of interpenetration and diffusion of different on essence, maintenance, character, properties of groups of social structures of rural population of South of Ukraine on the border of XIX – XX ages. An author pays the special attention to such lines of social space of the South-Ukrainian village as pollination, polyreligion, socially-organizational variety. In the article also there is the analysis of the phenomenon of social deprivation in the environment of the South-Ukrainian peasantry.

*Константинова В. М.*

### **БЕРДЯНСЬК КІНЦЯ ХІХ СТ.: ОСОБЛИВОСТІ СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ ПРИМОРЬСЬКОГО ПОВІТОВОГО МІСТА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ**

Однією з характерних ознак сучасної вітчизняної історіографічної ситуації є те, що при все зростаючому інтересі до історичної урбаністики в цілому і до історії окремих міст Південної України зокрема, минуле більшості населених пунктів все ще залишається вивченим недостатньо. Досить типовою є ситуація із дослідженням історії Бердянська: впродовж останнього десятиліття спостерігається справжній прорив у вивченні його минулого на мікрорівні: біографій окремих бердянців [1; 2], минулого окремих навчальних закладів тощо [3; 4]. Втім, побачити загальну картину життя приморського міста заважає брак залучених до наукового обігу статистичних даних. Поза увагою дослідників історії Бердянська до сьогодні залишалися навіть матеріали Першого загального Перепису населення Російської імперії 1897 р. Заповнити існуючу лаку, систематизувати статистичні дані щодо населення Бердянська кінця ХІХ ст. і покликана ця розвідка.

Деякі дані щодо динаміки зростання чисельності населення Бердянська в ХІХ ст. можна одержати знайомлячись з матеріалами «Новоросійського календаря». Так, у 1838 р. там повідомлялося, що в 1835 р. у місті нараховувалося 1 300 мешканців, а станом на 1 березня 1838 р. у Бердянську вже було 1 709 чоловіків і 1 356 жінок, причому серед чоловіків 7 осіб духовного звання, 8 чиновників, 8 купців 2-ї гільдії, 109 купців 3-ї гільдії, міщан-християн — до 1 500 осіб [5]. У 1845 р. писалося вже про 5 200 мешканців Бердянська обох статей [6]; у 1847 р. — про 5 886 [7]; у 1851 р. — 7 060 [8]; у 1872 р. — про 12 561 [9]. Втім, до наведених даних слід ставитися досить обережно, зважаючи як на недосконалість методики підрахунків, так і на передрук тих самих даних у «Новоросійському календарі» за різні роки. Зокрема, цифра 7 060 наводиться там і у 1851 р, і в 1852 р.

Досить своєрідною хронікою зростання населення Бердянська можуть вважатися публікації «Одеського Вісника». Так, 23. VII. 1830 р. газета писала, що населення міста дорівнює близько 1 500 душ обох статей і переважно складається з переселенців із Курської губернії [10, с. 45]. 10. V. 1847 р. в полемічному загалі кореспондент газети писав про 10 000 населення міста [10, с. 126]. Втім, вже 6. VIII. 1847 р. «Одеський Вісник» опублікував фейлетон, де автор згаданої вище

публікації обвинувачувався в тому, що вдвічі «збільшив» населення Бердянська [10, с. 135]. Вельми показово, що відповідаючи на таке обвинувачення, 24. IX. 1847 р. кореспондент зізнався: «Зауваження стосовно чисельності мешканців у Бердянську не будемо спростовувати, тому що, дійсно, не рахували їх. Що правда, то правда — про те ані слова» [10, с. 148]. 13. IX. 1860 р. «Одеський Вісник» повідомляв про 9 000 мешканців міста [10, с. 295], 8. XI. 1873 р. — про «до 12 тисяч мешканців» [11, с. 305].

Уривчасту інформацію щодо населення Бердянська знаходимо в ряді інших видань XIX ст. Зокрема, «Географічно-статистичний словник Російської імперії» за 1862 р. повідомляв, що в 1838 р. у Бердянську мешкало 3 200 осіб, а в 1860 р. — 9 762 осіб обох статей (почесних громадян і купців 2 035, міщан і цехових 6 115); «неправославних: 560 розкольників, 28 вірмен, 105 католиків, 573 протестантів, 760 євреїв, 190 караїмів» [12].

На відміну від перелічених вище даних, матеріали Першого загального Перепису населення Російської імперії 1897 р. дають вельми різнопланову, багатоаспектну картину щодо населення приморського міста, заснованого в 1827 р.

Згідно з Переписом, загальна кількість населення Бердянська становила 26 496 осіб. Тут враховано населення ряду бердянських «слобод і передмість», причому важливо, що в Перепису зазначено і чисельність населення кожної з цих територіальних одиниць. Так, у Солдатській слободі мешкало 2 353 чоловіки і 2 298 жінок; Матроській слободі — 541 чоловік і 537 жінок; Собачій балці — 516 чоловіків і 528 жінок; на території садів за Німецькою слободою — 470 чоловіків і 521 жінка; передмісті Хомутівці — 392 чоловіки і 407 жінок; Німецькій слободі — 375 чоловіків і 412 жінок; слободі Д'яконівці — 40 чоловіків і 46 жінок; передмісті Сади — 32 чоловіки і 30 жінок; на території садів на Горі — лише 8 чоловіків і 9 жінок.

Разом із тим, до загальних підрахунків не увійшло населення Ближніх Макорт (121 чоловік і 130 жінок), Дальніх Макорт (100 чоловіків і 121 жінка) і Бердянської коси (128 чоловіків і 106 жінок).

Серед 26 496 бердянців 17 823 були «місцевими», тобто народилися у Бердянську чи в Бердянському повіті, 1 929 народилися у інших повітах Таврійської губернії, 6 193 — в інших губерніях Російської імперії і 551 — в інших країнах.

За становою приналежністю бердянці розподілилися наступним чином: дворяни — 858, духовенство — 97, купці — 366, міщани — 18 882, селяни — 4 815, іноземні піддані — 1 106, інші стани — 372 [13, сс. 2 — 3].

Згідно з більш деталізованими даними, в місті нараховувалося (включаючи членів родин) потомствених дворян — 183 чоловіка і 212 жінок; особистих дворян і чиновників не з дворян — 229 чоловіків і 234 жінки; осіб духовного звання всіх християнських сповідань — 48 чоловіків і 49 жінок; потомствених і особистих почесних громадян — 93 чоловіка і 68 жінок; купців — 175 чоловіків і 191 жінка; міщан — 9 316 чоловіків і 9 566 жінок; селян — 2 553 чоловіка і 2 260 жінок; «іногородців» — 5 чоловіків і жодної жінки [13, сс. 56 — 57].

Серед осіб селянського стану (селяни, козаки, іноземні поселенці і т. д.) 785 чоловіків і 951 жінка були «місцевими», 357 чоловіків і 403 жінки народилися у інших повітах Таврійської губернії, 1 417 чоловіків і 909 жінок — в інших губерніях Російської імперії, 6 чоловіків і 9 жінок — в інших країнах [13, сс. 40 — 41]. Серед потомствених дворян Бердянська 48 чоловіків і 80 жінок були «місцевими», 27 чоловіків і 29 жінок народилися у інших повітах Таврійської

губернії, 106 чоловіків і 102 жінки — в інших губерніях Російської імперії, 2 чоловіка і 1 жінка — в інших країнах. Серед особистих дворян і чиновників не з дворян (із врахуванням членів родин) «місцевими» були 85 чоловіків і 100 жінок, народилися у інших повітах цієї ж губернії 33 чоловіка і 34 жінки, народилися у інших губерніях імперії 106 чоловіків і 98 жінок, у інших державах — 3 чоловіка і 2 жінки [13, сс. 42 — 43].

Серед всіх «немісцевих» бердянських чоловіків 4 народилися у Астраханській губернії, 34 — в Бессарабській, 32 — Віленській, 25 — Вітебській, 45 — Володимирській, 2 — Вологодській, 22 — Волинській, 38 — Воронежській, 1 — В'ятській, 64 — Гродненській, 113 — Облесті Війська Донського, 623 — Катеринославській, 11 — Казанській, 33 — Калужській, 69 — Київській, 28 — Ковенській, 6 — Костромській, 5 — Курляндській, 462 — Курській, 7 — Ліфляндській, 103 — Мінській, 66 — Могильовській, 36 — Московській (з них 9 безпосередньо у Москві), 20 — Нижегородській, 8 — Новгородській, 1 — Олонецькій, 3 — Оренбурзькій, 276 — Орловській, 10 — Пензенській, 8 — Пермській, 24 — Подільській, 280 — Полтавській, 5 — Псковській, 22 — Рязанській, 30 — Самарській, 20 — Санкт-Петербурзькій (з них 16 безпосередньо у Санкт-Петербурзі), 1 — Саратовській, 12 — Симбірській, 18 — Смоленській, 60 — Тамбовській, 8 — Тверській, 67 — Тульській, 1 — Уфимській, 147 — Харківській, 130 — Херсонській, 156 — Чернігівській, 1 — Естляндській, 6 — Ярославській [13, с. 44]. Таким чином, з-поміж «Європейських» губерній Російської імперії лише одна (Архангельська) відсутня в списку регіонів народження мешканців Бердянська. Додамо сюди бердянців, народжених у так званих «Привіслинських», Кавказьких, Сибірських губерніях, в Акмолинській губернії (остання з-поміж 9 Середньоазійських губерній Російської імперії є єдиною, де народилися мешканці Бердянська) [13, с. 48], в Нюландській губернії (єдиній серед 8 губерній Великого Князівства Фінляндського) [13, с. 52]. Щодо інших держав, то в Австро-Угорщині народився 21 мешканець Бердянська чоловічої статі, в Болгарії — 8, Великобританії — 5, «в Німеччині загалом» — 17, Голландії — 1, Греції — 120, Італії — 36, Пруссії — 21, Румунії — 4, Саксонії — 1, Сербії — 7, Туреччині — 84, Франції — 4, Чорногорії — 9, «інших європейських державах» — 1. Крім того бердянці були народжені в Персії, не уточнених державах Азії і Центральної Америки [13, с. 52].

З вищезазначеною категорією не слід ототожнювати підданих інших держав. Серед населення Бердянська були піддані Австро-Угорщини (23 чоловіка і 35 жінок), Болгарії (відповідно 4 і 3), Великобританії (12 і 22), Німеччини (95 і 132), Греції (191 і 134), Італії (52 і 54), Румунії (9 і 10), Сербії (14 і 14), Туреччини (149 і 92), Франції (12 і 9), Чорногорії (10 і 8), Швейцарії (2 і 4), Персії (14 чоловіків і жодної жінки), «держав Центральної Америки» (1 чоловік і 1 жінка) [13, сс. 90 — 91].

При домінуванні українського та російського населення, в місті були широко представлені інші етноси (виділені за мовною ознакою): налічувалося 105 поляків, 11 чехів, 130 болгар, 4 молдаванина, 733 німця, 418 греків, 74 вірменина, 2 771 єврей, 6 естонців, 290 татар, 50 турок. На відміну від більшості інших міст краю, в Бердянську не була відмічена наявність циган [13, сс. 2 — 3].

Цікаво співставити вищенаведені дані з даними щодо етнічного складу в цілому губернії та її міст. Згідно з Переписом, вони виглядали наступним чином (знову ж таки, «народності» визначені «на основі рідної мови») [13, с. V]:

Народності		В губернії	В містах
«Руські»		70,80 %	59,70 %
У тому числі	«Великоруси»	27,90 %	49,10 %
	«Малоруси»	42,20 %	10,40 %
	Білоруси	0,70 %	0,20 %
Поляки		0,70 %	2,20 %
Чехи		0,10 %	0,10 %
Болгари		2,80 %	0,30 %
Молдавани (румун.)		0,20 %	0,10 %
Німці		5,40 %	1,40 %
Греки		1,30 %	3,60 %
Вірмени		0,60 %	2,20 %
Цигани		0,10 %	0,10 %
Євреї		3,80 %	11,80 %
Естонці		0,20 %	0,20 %
«З рідн. татар. з»:			
Татари		13,0 %	14,20 %
Караїми та частина іудеїв		0,60 %	3,0 %
Турки		0,20 %	0,30 %
Інші		0,20 %	0,30 %
Всього, осіб		100 % (1 447 790)	100 % (289 816)

За конфесійною приналежністю населення міста структурувалося наступним чином: православні з єдиновірцями — 20 785, старообрядці і такі, що ухиляються від православ'я — 1 153, вірмено-григоріани, та вірмено-католики — 64, римокатолики — 532, протестанти — 624, магометани — 24, іудеї — 3 048, караїми — 258 [13, сс. 2 — 3].

У місті нараховувалося 4 729 господарств, у них — 13 286 чоловіків і 13 210 жінок. При цьому кількість господарств, що склалися із двох осіб, дорівнювала 655, з трьох — 645, з чотирьох — 677, з п'яти — 679, з шести-десяти осіб — 1 641. До господарств входили головним чином родичі. За статевою ознакою вони розподілилися наступним чином: 10 819 чоловіків і 11 245 жінок. Натомість поміж «сторонніми» членами господарств чоловіки налічували 1 672, а жінки — 1 571. Тут йдеться про найманих працівників. Причому більшість родин, які наймали працівників чи прислугу, обмежувалися однією такою особою. У місті нараховувалося 590 господарств, які наймали по одному працівнику, 4 — наймали 11 і більше осіб [13, сс. 6 — 7]. І лише 286 «самотніх», так би мовити «безродинних» господарств. Серед бердянців, що представляли цю групу, налічувалося 116 чоловіків і 107 жінок, які не користувалися найманою працею; 38 осіб наймали по 1 працівнику, 21 — по 2 чи 3, 2 — по 4 чи 5, 2 — по 6 — 10 працівників. Жодна самотня особа не наймала 11 і більше працівників. У місті були представлені і господарства, в які об'єднувалися особи, що не перебували у родинних зв'язках (артілі тощо). Серед них 31 господарство налічувало по 2 — 5 осіб, 14 — по 6 — 10, 3 — по 11 — 20, 4 — по 21 — 50, 1 — більше ніж 50 осіб. Серед цієї категорії чисельно абсолютно домінували чоловіки: їх налічувалося 338, тоді як жінок — лише 40. Крім приватних, у Бердянську нараховувалося 13 господарств, віднесених до категорії «господарств закладів». До них належав 121 чоловік і 26 жінок [13, сс. 8 — 9].

За віком мешканці Бердянська розподілилися так: діти до 1 року — 444 хлопчика і 396 дівчат, від 1 до 9 років включно — 3 042 і 2 960, 10 — 19 років — 2 890 і 3 291, 20 — 29 років — 2 064 чоловіка і 2 095 жінок, 30 — 39 років — 1 734 і 1 541, 40 — 49 років — 1 333 чоловіка (кількість жінок наявному примірнику Перепису розібрати не вдалося), 50 — 59 років — 887 і 836, 60 — 69 років — 545 і 568, 70 — 79 років — 248 і 265, 80 — 89 років — 80 і 81, 90 — 99 років — 9 і 13, 100 — 109 років — 2 і 3, 110 років або старше — 1 чоловік. У 7 чоловіків і 10 жінок вік не відомий [13, сс. 10 — 11].

За сімейним станом у відповідності до вікових груп населення міста розподілилося так:

Сімейний стан	Холості та дівці		Ті, які перебувають у шлюбі		Вдови		Розлучені		Ті, які не зазначили сімейного стану		Всього	
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
В Бердянську	<b>7994</b>	<b>7282</b>	<b>4883</b>	<b>4695</b>	<b>391</b>	<b>1204</b>	<b>10</b>	<b>16</b>	<b>8</b>	<b>13</b>	<b>13286</b>	<b>13210</b>
менше 10 років	3486	3356	—	—	—	—	—	—	—	—	3486	3356
10-12	819	850	—	—	—	—	—	—	—	—	819	850
13-14	600	641	—	—	—	—	—	—	—	—	600	641
15-16	575	727	—	5	—	1	—	—	—	—	575	733
17-19	880	939	16	126	—	—	—	1	—	1	896	1067
20-29	1141	545	910	1502	9	40	2	6	2	2	2064	2095
30-39	236	113	1463	1317	32	105	1	5	2	1	1734	1541
40-49	125	51	1152	900	54	198	2	1	—	1	1333	1151
50-59	63	31	736	527	82	274	4	3	2	1	887	836
60 р. та більше	65	27	604	314	214	583	1	—	1	6	885	930
Невідомий вік	4	2	2	4	—	3	—	—	1	1	7	10

Важливими є дані щодо освітнього рівня бердянців. Так, серед потомствених і особистих дворян, чиновників не з дворян (враховуючи членів родин) були неписьменними 83 чоловіка і 92 жінки (причому відповідно 6 і 24 у віці старшому за 19 років), тоді як письменними були 329 чоловіків і 354 жінки. З цих письменних мали університетську або іншу вищу освіту 44 чоловіка і лише 1 жінка, в спеціальних і технічних вищих навчальних закладах навчалося 7 чоловіків і жодної жінки, в спеціальних середніх навчальних закладах — 21 чоловік і 5 жінок, в середніх навчальних закладах — 99 чоловіків і 189 жінок, у вищих військових навчальних закладах — 1 чоловік і в середніх військових навчальних закладах 14 чоловіків. Серед неписьменних осіб духовного звання християнських сповідань і членів їх родин нараховувалося 9 чоловіків і 18 жінок.

Серед неписьменних почесних громадян, купців, міщан та інших міських станів було 4 349 чоловіків (проти 5 235 писемних) і 6 692 жінки (проти лише 3 133 писемних). Серед всіх цих письменних лише 14 чоловіків і 1 жінка закінчили університети або «інші вищі навчальні заклади», 4 і 1 — спеціальні і технічні вищі навчальні заклади [13, сс. 64 — 65].

Серед бердянців сільського стану (селяни, козаки, іноземні поселенці тощо) нараховувалося неписьменних 1 282 чоловіка і 1 708 жінок (проти письменних

відповідно 1 278 і 564). З них університетську або іншу вищу освіту мали лише 1 чоловік і 1 жінка [13, сс. 66 – 67].

Загалом же серед бердянців нараховувалося неписьменних 5 959 чоловіків і 8 806 жінок (з них більшість у віці до 10 років – 3 149 і 3 146 відповідно), тоді як письменними були 7 327 чоловіків і 4 404 жінки. З них університети та інші вищі навчальні заклади закінчили тільки 68 чоловіків і 4 жінки, а спеціальні і технічні вищі навчальні заклади – 12 чоловіків і 1 жінка [13, сс. 68 – 69].

Надзвичайно важливими є дані щодо професійних занять бердянців. Зокрема, в адміністративних установах, суді і поліції працювало 186 чоловіків і 4 жінки, в громадській і становій службі – 64 і 1, в сфері приватної юридичної діяльності – 14 і 1, у збройних силах – 52 і 0, в сфері навчальної і виховної діяльності – 59 і 50, науки, літератури, мистецтва – 27 і 11, лікарської і санітарної діяльності – 46 і 23. Займалися «приватною службою», працювали прислугою і поденщиками 1 660 чоловіків і 1 399 жінок, землеробством – 534 і 51, рибальством і полюванням – 293 і 7, виготовленням одягу – 593 і 287, візництвом – 266 і 1 [13, с. 188].

Отже, інформативні можливості матеріалів Першого загального Перепису населення Російської імперії 1897 р. щодо населення Бердянська важко переоцінити. У поєднанні з наявними нарративними, справочинними та іншими джерелами вони дають змогу побачити цілісну картину життя міста кінця ХІХ ст. Тож найближча перспектива розвідок у даному напрямку як раз і полягає у співвіднесенні наведених матеріалів статистики із виявленими раніше джерелами. У більш широкій перспективі ці матеріали можуть бути використані при створенні комплексного дослідження з історії урбанізаційних процесів на Півдні України.

#### Бібліографія

1. Баханов К. А. Бердянск в дневниках титулярного советника В. К. Крыжановского. Крыжановский В. К. Дневники / К. А.Баханов, И. И Лыман – Запорожье : Просвіта, 2002. – 218 с. : ил.
2. «Бердянський літописець» Василь Крижанівський / [Упорядники: І. І. Лиман, В. М. Константинова]. – Бердянськ – Київ – Едмонтон : РА Тандем-У, 2007. – 300 с.
3. Бердянська чоловіча гімназія (остання третина ХІХ століття). Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету / [Упорядники: В. М. Константинова, І. І. Лиман]. – К. : Освіта України, 2006. – Том І. – 528 с.
4. Бердянська чоловіча гімназія (1901 – 1919 роки). Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету / [Упорядники: І. І. Лиман, В. М. Константинова]. – К. : Освіта України, 2007. – Том ІІ. – 631 с.
5. Бердянск // Новороссийский календарь на 1839 год, издаваемый при Ришельевском лицее. – Одесса : в городской типографии, 1838. – С. 178 – 179.
6. Бердянск // Новороссийский календарь на 1846 год, издаваемый от Ришельевского лицея. – Одесса : в городской типографии, 1845. – С. 63.
7. Бердянск // Новороссийский календарь на 1848 год, издаваемый от Ришельевского лицея. – Одесса : в городской типографии, 1847. – С. 65.
8. Бердянск // Новороссийский календарь на 1852 год, издаваемый от Ришельевского лицея. – Одесса : в городской типографии, 1851. – С. 67.
9. Бердянск // Новороссийский календарь на 1873 год, издаваемый от Канцелярии Новороссийскаго и Бессарабскаго генерал-губернатора. – Одесса : тип. П. Францова, 1872. – С. 88.

10. «Юне місто». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1827 – 1860 рр.) / [Упорядники: І. І. Лиман, А. М. Піменов]. – Бердянськ – Ростов-на-Дону : РА Тандем-У, 2007. – 358 с.

11. «Кращий порт Азовського моря». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1861 – 1875 рр.) / [Упорядники: І. І. Лиман, В. М. Константінова]. – Бердянськ – Таганрог : РА Тандем-У, 2007. – 360 с.

12. Бердянск // Географическо-статистический словарь Российской империи. – СПб., 1862. – Т. I. – С. 235 – 236.

13. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. ХLI. Таврическая губерния. – СПб. : паровая скоропечатня П. О. Яблонского, 1904. – 310 с.

*Константинова В. Н.*

#### **Бердянск конца XIX в.: особенности состава населения приморского уездного города Южной Украины**

В статье систематизированы статистические данные о сословном, профессиональном, этническом, конфессиональном, половом, возрастном составе населения Бердянска, приведена статистика, касающаяся других аспектов жизни приморского города Южной Украины конца XIX ст.

*Konstantinova V. N.*

#### **Berdyansk in the end of XIX century: peculiarities of population of the seashore town of Southern Ukraine**

The article is dedicated to systematized statistical materials, concerned to estate, professional, ethnic, confessional, sexual, age composition of population of Berdyansk. Statistics, concerned to other aspects of life of the town of Southern Ukraine in the end of XIX century, is given.

*Буканов Г. М.*

#### **ВПЛИВ ІДЕЙ ФЕДЕРАЛІЗМУ ТА АВТОНОМІЗМУ НА УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В КІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ**

Повернення народу культурно-історичної пам'яті, відновлення на її основі автентичних світоглядних цінностей та побудова незалежної національної держави – така суть процесу національного відродження, який відбувався на теренах України ниприкінці XIX – початку XX століття. Розвиваючись традиційно у фарватері європейської ідеології, але зазнавши впливу російської політичної думки, українські національні діячі стояли на роздоріжжі у питанні вибору форми державності, яка б найкраще відповідала б інтересам та світогляду українського народу та кожного українця. Бути суверенними та незалежними, чи розвивати свою державність у складі федерації – кожен з цих шляхів мав свої вади та переваги, які лежали в площині історичної практики та національного менталітету.

Більшість досліджень останніх десятиліть висвітлюють лише певні періоди, теоретичні побудови окремих мислителів, чи відображення цієї ідеї в контексті інших наукових проблем. Найбільш досліджуваною є державно-політична думка другої половини XIX – першої половини XX ст. Відсутність праць, в яких розгля-